

СУТНІСТЬ ПОХІДНИХ ФІНАНСОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ТА ЇХ ЗАКОНОДАВЧЕ ВИЗНАЧЕННЯ

Проведений аналіз застосування та надано трактування поняття “похідні фінансові інструменти” у вітчизняному законодавстві. Розглянуто підходи щодо трактування поняття “похідні фінансові інструменти”, розкрито його сутність

Постановка проблеми. Традиційними для українського фінансового ринку є операції з первинними фінансовими інструментами, які здобули більш широкого застосування. На відміну від них застосування в українській практиці похідних фінансових інструментів є інновацією, а тому породжує багато проблемних моментів. Похідні фінансові інструменти – одна з найскладніших економічних категорій, що відображає відносини, які виникають у процесі перерозподілу фінансових ресурсів між суб'єктами господарювання.

Складність цих новітніх для обліку об'єктів є однією з причин відсутності доступного і методично обґрунтованого порядку обліку похідних фінансових інструментів для суб'єктів господарювання.

Значні розбіжності у підходах до трактування сутності деривативів, їх неузгодженість з чинним законодавством України заважають розробці чіткої методики бухгалтерського обліку. Зазначене визначає актуальність даного дослідження.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Визначенню сутності деривативів присвятили свої праці такі вітчизняні науковці як Л.О. Примостка [17], О.Ю. Смолянська [20], Б.М. Шелудько [22], О.І. Рогач [21], В.А. Мельник [12], Т.А. Батяєва [1] та інші. Проте єдиного підходу до трактування поняття “похідні фінансові інструменти” досі не сформовано.

Метою дослідження є дослідження різних підходів трактування поняття “похідні фінансові інструменти”, критичний аналіз вітчизняної законодавчої бази, формування єдиного визначення даної категорії.

Викладення основного матеріалу. Перше, з чого слід розпочати дослідження, – уточнення понять. Похідні фінансові інструменти (деривативи) дістали свою назву від англійського терміну “derivative” – “похідний”. Французькою мовою “derivatif” – вихід, латинською – “derivare” – відводити, проводити. Свою назву дериватив отримав від того, що його вартість є похідною від вартості базових інструментів, покладених в основу угоди.

Розглянемо проблему визначення деривативу на основі різних дефініцій, що наводяться в навчальній та довідковій літературі.

Автори при розгляді сутності похідних фінансових інструментів наводять наступні поняття: договір – 11,8 %, фінансовий актив – 5,9 %, похідні фінансові інструменти – 5,9 %, фінансові інструменти – 11,8 %, контракти – 17,6 %, цінні папери – 5,9 %, інструменти торгівлі фінансовим ризиком – 5,9 %, стандартний документ – 29,3 %, строкові контракти – 5,9 %. Як видно, чітко визначеної позиції серед авторів щодо трактування поняття “похідні фінансові інструменти” не спостерігається.

Одинадцять авторів (Ф.Ф. Бутинець [3, с. 47], Д.Д. Гордієнко [6, с. 53], Й.С. Завадський, Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич [7, с. 102], А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк, Т.С. Смовженко [8, с. 115], В.І. Павлов, І.І. Пилипенко, І.В. Кривов'язюк [14, с. 360]) визначають деривативи як стандартний документ. Заслуговує на увагу також підхід п'яти дослідників (Л.О. Примостка [17, с. 50], В.А. Мельник

[12, с. 100], П.М. Леоненко, П.І. Юхименко, А.А. Ільєнко [11, с. 407]) у визначенні похідних фінансових інструментів як контрактів. Значно менше науковців (А.Б. Борисов [2, с. 171], Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовський, Є.Б. Стародубцева [19, с. 78], С.В. Мочерний [5, с. 339], І.П. Фамінський [4, с. 86], О.Ю. Смолянська [20, с. 23], В.М. Шелудько [22, с. 90, 116], О.П. Близнюк, Л.І. Лачкова, В.І. Оспіщев [21, с. 305], О.І. Рогач [13, с. 51], Т.А. Батяєва,

І.І. Столяров [1, с. 151]) трактують дериватив як договір – 4, фінансовий актив – 1, похідні фінансові інструменти – 1, фінансові інструменти – 2, цінні папери – 3, інструменти торгівлі фінансовим ризиком – 1, строкові контракти – 2.

Графічно кількісний розподіл підходів дослідників щодо визначення похідних фінансових інструментів можна представити наступним чином (рис. 1).

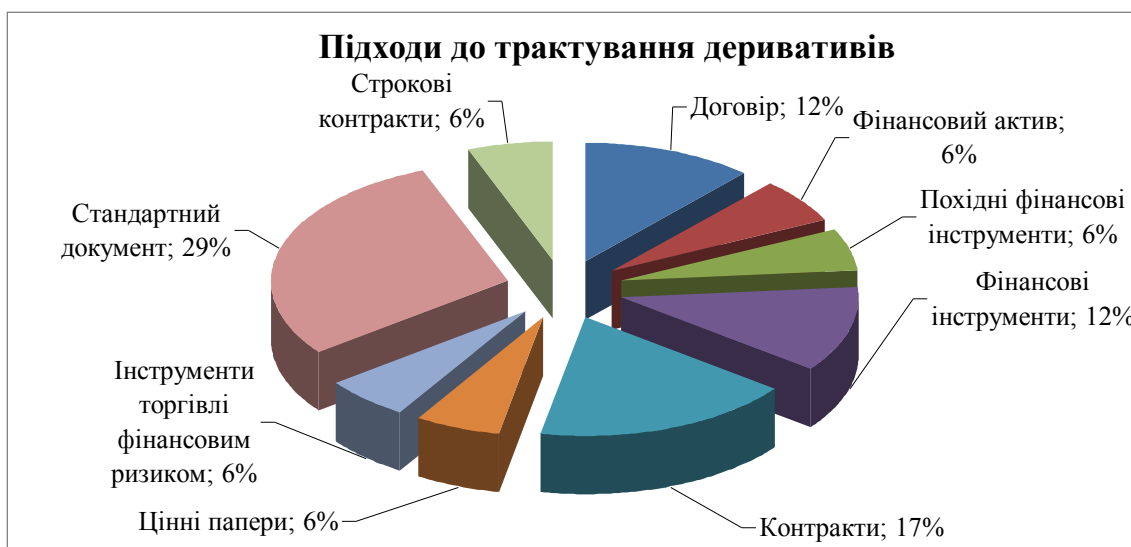

Рис. 1. Підходи до трактування деривативів

Не зважаючи на те, що автори трактують поняття “похідні фінансові інструменти” з різних точок зору, ми не можемо заперечувати жодне з визначень. Проте вважаємо неприпустимим підхід до визначення деривативів (похідних фінансових інструментів) через самі похідні фінансові інструменти. Не можна визначати певну категорію через цю ж категорію.

Залежно від сфери використання фінансових інструментів можна виділити юридичний та фінансовий підходи науковців до трактування поняття “деривативи”, які пов’язані між собою (див. рис. 2).

Результати дослідження визначення поняття “деривативи”, наданих у навчальній літературі, дають підстави стверджувати, що запропоновані визначення суттєво відрізняються між собою. Це свідчить про те, що наявна навчальна література не виконує

свої функції – визначення категорії не відповідають чинному законодавству.

Аналіз визначення поняття “деривативи” у нормативних актах України піднімає значну кількість спірних питань. Законодавча база цих інструментів знаходиться лише у стадії формування. Регулювання похідних фінансових інструментів в Україні здійснюється Законами України “Про оподаткування прибутку підприємств”, “Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” та іншими законодавчими і нормативними документами.

Проблеми правового визначення деривативів в Україні безпосередньо не досліджувалися вітчизняними науковцями. Розвиток українського законодавства взагалі і зокрема тих галузей, які стосуються деривативів, проходив розрізнено та неузгоджено.

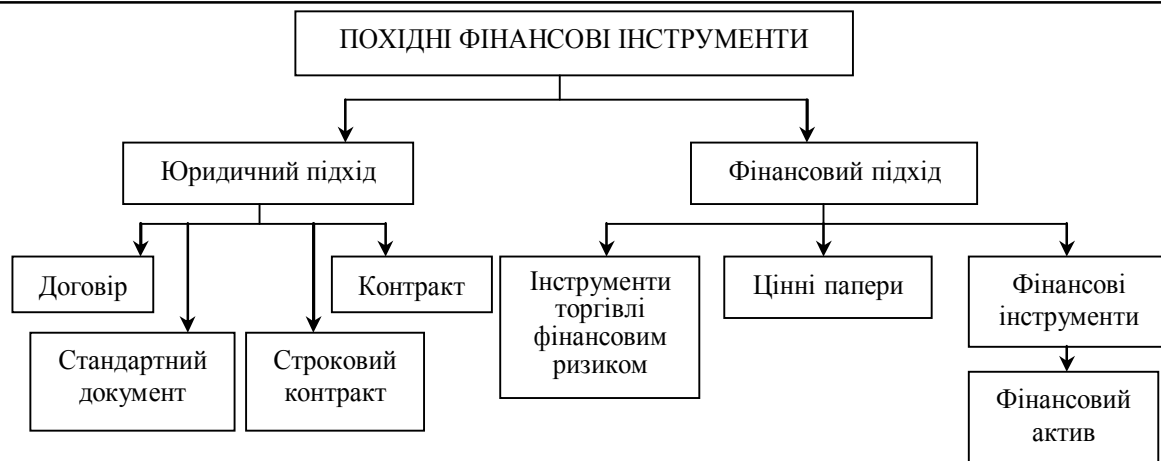

Рис. 2. Підходи до трактування поняття “похідні фінансові інструменти”

Вперше термін “дериватив” на рівні закону було закріплено у Законі України “Про оподаткування прибутку підприємств”, який визначає дериватив як “стандартний документ, що засвідчує право та/або зобов’язання придбати або продати цінні папери, матеріальні або нематеріальні активи, а також кошти на визначених ним умовах у майбутньому” [9, ст. 1]. Іншим нормативним актом, що ідентично до Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” визначає деривативи, є Положення про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів [16].

Наведені нормативні положення не враховують правової природи похідних інструментів, які вони визначають, а тому до категорії деривативів із природою строкових угод застосовуються терміни, приналежні похідним цінним паперам. Похідні цінні папери – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов’язаний з правом на придбання чи продаж протягом терміну, визначеного договором (контрактом), цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів [10, ст. 1].

Дослідник В.А. Мельник вважає, що деривативи на цінні папери є похідними цінними паперами. В інших випадках вважає, що до похідних цінних паперів відносяться такі документи, які засвідчують наявність у їх власників певних спеціальних прав по відношенню до цінних паперів [12, с. 100]. Таким чином, якщо в законодавстві країни не закріплено чітко різниці між деривативами та похідними цінними паперами, ці терміни можуть вживатися як синоніми. Ця риса

також притаманна нашій нормативній базі. На нашу думку, деривативи на цінні папери є одним з різновидів власне деривативів, тому не слід виділяти їх окремою категорією “похідні цінні папери”. Вважаємо, що це посилить і без того нечіткий понятійно-категоріальний апарат.

Спроби подолати зазначені недоліки були зроблені Верховною Радою України у прийнятих в різних читаннях проектів законів, що більш детально та зважено визначають різні категорії похідних інструментів, а саме у проекті Закону України “Про строкові біржові контракти” та у проекті Закону України “Про похідні цінні папери” [18]. Вказані законопроекти є досить прогресивними з точки зору нормативного визначення деривативів, але у той самий час відрізняються, а часом прямо суперечать один одному.

Слід також виокремити запроваджене поняття “похідного фінансового інструменту” надане у Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти” Міністерства фінансів України, яким визнається “похідний фінансовий інструмент: розрахунки за яким провадитимуться у майбутньому; вартість якого змінюється внаслідок змін відсоткової ставки, курсу цінних паперів, валютного курсу, індексу цін, кредитного рейтингу (індексу) або інших змінних, що є базисними; який не потребує початкових інвестицій” [15, п. 4]. Визначення, наведене у зазначеному Положенні Міністерства фінансів, є таким, що відображає різноманітну природу деривативів або похідних

інструментів, і сьогодні є найбільш точним та вірним з усіх нормативних визначень, наведених в українському законодавстві щодо деривативів. Більше того, у даному П(С)БО наводяться визначення усіх складових поняття “похідного фінансового інструменту”, що відображає конкретику та детальне регламентування зазначених інструментів.

Таким чином, проведені дослідження дає змогу констатувати, що фахівці у сфері фінансів не дотримують вимог українського законодавства у підходах до трактування сутності похідних фінансових інструментів.

На думку дослідника О.Ю. Смолянської, особливість похідних фінансових інструментів (деривативів) полягає в тому, що їх інвестиційна віддача залежить від тих фінансових інструментів, від яких вони походять, тобто їх обіг пов’язаний з обігом базових фінансових активів. Базовим інструментом у подібних контрактах фінансового характеру можуть бути як окремі види первинних фінансових інструментів – грошові кошти в національній та іноземній валюті, цінні папери, фінансові показники у вигляді індексів, курсів, відсоткових ставок, – так і самі деривативи. Предметом похідного контракту можуть виступати не лише фінансові інструменти, але й біржові товари [20, с. 238].

В ході дослідження встановлено, що основу класу похідних фінансових інструментів становлять ф’ючерсні, форвардні, опціонні угоди та свопи. Оскільки всі вони пов’язані з виконанням певних дій протягом визначеного періоду часу або у визначений момент у майбутньому, їх ще називають строковими контрактами. Строкові контракти за дослідником В.М. Шелудько визначаються своїми специфікаціями – юридичними документами, в яких обумовлюється обсяг базового активу в одному контракті, термін виконання, валюта розрахунку, спосіб виконання (поставка активу чи розрахунки грошовими коштами) та інші характеристики.

Використання строкових угод дає змогу учасникам ринку зменшувати ступінь ризику майбутніх операцій з купівлі-продажу активів на ринку, зменшуючи при цьому і можливі прибутки чи збитки від таких операцій. При цьому продавець певного виду продукції страхується за допомогою строкового контракту від можливого падіння ціни на дану продукцію в момент, коли йому потрібно буде її продати, а покупець продукції – від можливого зростання цін на момент купівлі даної продукції на ринку. В результаті укладання такої угоди одночасно виникає два зобов’язання: зобов’язання продавця і зобов’язання покупця, які одночасно є і відповідними майновими правами [22, с. 90].

Автори Т.А. Батяєва та І.І. Столяров основними особливостями похідних інструментів вважають наступні [1, с. 152]:

– ціна похідних інструментів базується на ціні основного активу;

– функціонування похідних інструментів аналогічне функціонуванню основних цінних паперів;

– похідні інструменти мають обмежений термін функціонування в порівнянні з вихідним активом;

– похідні інструменти дозволяють отримати прибуток за мінімальних інвестицій в порівнянні з іншими активами, оскільки інвестор сплачує не всю вартість активу, а лише гарантійний вклад.

Великого розвитку ринок строкових угод набув на міжнародному та розвинених національних фінансових ринках. Причому ринки строкових угод більшою мірою розвинулись на ринках з більш мінливими цінами та процентними ставками. Збільшення мінливості процентних ставок не треба ототожнювати з інфляційними процесами або дефляцією. При досить рухливих процентних ставках у різних учасників ринку існують різні прогнози щодо майбутнього розвитку подій, що дає їм змогу укласти велику кількість угод протилежного характеру. Розвиток інфляційних процесів породжує однакові очікування і прогнози у різних учасників ринку, що не сприяє укладанню строкових угод [22, с. 92].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, синтезуючи та аналізуючи дефініції поняття “деривативи” та їх особливі риси, пропонуємо під деривативами розуміти *стандартний документ, вартість якого залежить від вартості предмета угоди та який засвідчує право та (або) зобов’язання продати чи придбати предмет угоди в майбутньому на визначених раніше умовах.* На наш погляд, таке визначення є найбільш оптимальним для подальшої розбудови методики бухгалтерського обліку похідних фінансових інструментів, оскільки в ньому найповніше враховані специфічні ознаки похідних фінансових інструментів як об’єкту бухгалтерського обліку.

Аналіз сучасного стану українського законодавства щодо визначення деривативів дає підстави констатувати, що нормативне визначення деривативів суттєво відрізняється у різних законодавчих актах. Зазначене дає змогу констатувати непридатність українського законодавства для регулювання ринку деривативів і визнати, що воно потребує оновлення. Запровадження єдиного дефініційного апарату дозволить розповсюджувати норми, що містяться у них, на відносини щодо деривативів. Подібний принцип законодавчої економії дозволить легко оновити існуюче законодавство без прийняття комплексних нормативних актів та створити належну систему визначення регульованих об’єктів, разом із тим сприятиме створенню сталої системи регулювання операцій з деривативами в Україні.

Таким чином, сутність деривативів є багатогранною та сфера їх використання досить широка. На нашу думку, запропоноване нами визначення сприятиме усуненню неконвенційності понятійного апарату. Для потреб бухгалтерського обліку воно є прийнятним, оскільки відображає:

1) вид документу (стандартний);

2) спосіб визначення ціни (залежить від вартості предмета угоди);

3) юридичний аспект (засвідчує право та (або) зобов’язання продати чи придбати предмет угоди);

4) характер здійснення угоди (в майбутньому на визначених раніше умовах).

Список використаної літератури:

1. Батяева Т.А., Столяров И.И. Рынок ценных бумаг: Учеб. Пособие. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 304 с.

2. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2001. – 895 с.

3. Бухгалтерський словник. / За ред. проф. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир: ПП “Рута”, 2001. – 224 с.

4. Внешнеэкономический толковый словарь / Под ред. И.П. Фаминского. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 512 с.

5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 864 с.

6. Економічний тлумачний словник. Понятійна база законодавства України у сфері економіки // Гордієнко Д.Д. – К.: КНТ, 2006. – 308 с.

7. Завадський Й.С., Осовська Г.В., Юшкевич О.О. Словник економічних термінів: менеджмент, маркетинг, підприємництво: Навч.-метод. посібник – Житомир: ЖІТІ, 1999. – 444 с.

8. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. – 4-ге вид., випр. та доп. – К.: Т-во “Знання”, КОО; Л.: Вид-во Львів. Банк. Ін-ту НБУ. – 566 с.

9. Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28.12.1994 р. № 334/94-ВР зі змінами та доповненнями, внесеними Законом України від 24.12.2002 р. № 349-VI.

10. Закон України “Про цінні папери та фондову біржу” від 18.06.1991р. № 1201-XII.

11. Леоненко П.М., Юхименко П.І., Льшенко А.А. та ін. Теорія фінансів: Навчальний посібник / За загальною ред. О.Д. Василика. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 480 с.

12. Мельник В.А. Ринок цінних паперів. Довідник керівника підприємства. Спеціальний випуск. – К.: А.Л.Д., ВІРА-Р, 1998. – 560 с.

13. Міжнародні фінанси: Підручник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів / О.І. Рогач, А.С. Філіпенко, Т.С. Шемет та ін. ; За ред. О.І. Рогача. – К.: Либідь, 2003. – 777 с.

14. Павлов В.І., Пилипенко І.І., Кривов'язюк І.В. Цінні папери в Україні: Навчальний посібник. – Видання 2-ге, доповнене. – К.: Кондор, 2004. – 400 с.

15. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти”, затверджене Наказом Міністерства фінансів України від 30.11.2001 р. № 559.

16. Положення про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів, затверджено постановою КМУ від 19.04.99 № 632.

17. Примостка Л. Фінансові інструменти та фінансові ризики: сутність, класифікація, аналіз // Бухгалтерський облік і аудит. – 2000. – № 4. – С. 49-53.

18. Проект Закону України “Про похідні цінні папери”, запропонований народним депутатом України В.А. Ющенком та прийнятий за основу 02.03.2000 р.

19. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 496 с.

20. Смолянська О.Ю. Фінансовий ринок: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 384 с.

21. Фінанси: Навчальний посіб. / О.П. Близнюк, Л.І. Лачкова, В.І. Оспіщев та ін.; За ред. В.І. Оспіщева. – К.: Знання, 2006. – 415 с.

22. Шелудько В.М. Фінансовий ринок: Навч. Посіб. – К.: Знання-Прес, 2002. – 535 с.

ЗДРЕНИК В.С. – здобувач кафедри бухгалтерського обліку і контролю Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

– облік фінансових інструментів: теоретичний і практичний аспект

СЛОБЧИНСЬКА А.І. – магістрант Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

– облік похідних фінансових інструментів; – перспективи розвитку деривативів в Україні